

УДК [81'27:7.041.5(477.74-21)]:159.937

Л. В. Шевчук,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної лінгвістики

Н. В. Попович,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
магістр кафедри прикладної лінгвістики

«ТЫ ОДЕССИТ... А ЭТО ЗНАЧИТ...» (МОДЕЛЮВАННЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОГО ТИПАЖУ «ОДЕСИТ»)

У статті розроблено модель лінгвокультурного типажу «одесит», розглянуто його поняттєві ознаки, оцінні та образні характеристики. Проаналізовано результати асоціативного експерименту та виявлено диференційні та інтегральні ознаки авто- і гетеростереотипів лінгвокультурного типажу «одесит». За алгоритмом О. О. Дмитрієвої схарактеризовано основні параметри паспорта лінгвокультурного типажу «одесит»: зовнішність, риси характеру, соціальний статус, місце проживання, сфера діяльності, дозволя, сімейний статус, мовлення. Виявлено тенденцію до втрати лінгвокультурним типажем «одесит» своїх стереотипних рис в мовній картині світу сучасної молоді.

Ключові слова: моделювання, лінгвокультурний типаж, койне, авто- і гетеростереотипи, прецедентні імена.

Феномен мовлення мешканців Одеси вже давно привертає увагу багатьох дослідників. Одеська культура є надзвичайно різнобарвним синтезом національностей, її досить активно вивчають культурологи, історики, соціологи, але саме лінгвокультурологічний підхід дозволяє дослідити динаміку авто- й гетеростереотипів «одесит».

Антропоцентрична парадигма в лінгвістиці **актуалізувала** такі проблеми, як взаємозв'язок мови і культури, вплив мови на людину, людини на мову, мовлення окремих груп населення. Внаслідок цього з'явилося багато праць, які пов'язані з вивченням мови міста. Так, Є. М. Степанов, який активно займається дослідженням мовної ситуації в Одесі, визначає одеське мовлення як «одеське койне» [5]. У нашій роботі увага акцентується не лише на мовленні, а й на особистості самого одесита, на його образі в картині світу носіїв різних мов.

Об'єктом нашого дослідження є лінгвокультурний типаж «одесит». Термін «лінгвокультурний типаж» (далі – ЛТ) увів до наукового обігу В. І. Карасик, зосередивши увагу на тому, що ЛТ є різновидом мовної особистості, найважливіші характеристики якої належать типізованій особистості, що є значущою для певної лінгвокультури. ЛТ як предмет лінгвістичного вивчення є «сукупністю культурно-мовних, комунікативно-діяльнісних цінностей, значень, настанов і

поведінкових реакцій» [3, с. 25]. На думку В. І. Карасика та О. О. Дмитрієвої, ЛТ є особливим типом лінгвокультурного концепту [3, с. 5]. У цьому концепті, змістом якого є типізована особистість, можна виділити образну, поняттєву і ціннісну складові ЛТ. У нашій роботі здійснено спробу створити модель лінгвокультурного типажу «одесит». До його моделі входять поняттєві, оцінні, образні характеристики та соціокультурна довідка.

При дослідженні **поняттєвих** ознак ми порівняли частотність слововживань лексеми «одесит», розглянули її дефініції в словниках та словотвір. З'ясовано, що в багатьох словниках лексема «одесит(и)» була відсутньою чи обмежувалася визначенням житель міста Одеси: «одесити – жителі або уродженці Одеси» [4, с. 626]. Також ми звернули увагу на словотворення лексеми «одесит». Загалом, при утворенні назв міських жителів переважають суфікси *-анин / -чанин, -ець, ак(-як)*. Суфікс *-ит* досить рідко використовується при утворенні назв жителів міст. Цей суфікс належить до непродуктивного типу й частіше вживається не для назв міських жителів, а при утворенні назв учасників соціальних або релігійних груп. Отже, можемо зазначити, що в сучасних тлумачних словниках зафіксовано лише базовий опис розглянутого ЛТ. Він позбавлений емоційних та оцінних компонентів, які є необхідними для моделювання лінгвокультурного типажу.

У **соціокультурній довідці** ми визначили час створення ЛТ «одесит», розглянули його прототипи та прецедентні імена. У ній аналізується час створення ЛТ, його характеристики та трансформації. О. О. Дмитрієва зазначає, що соціокультурна довідка сприяє «розумінню історичних фактів та реалій, а також інформації про період існування лінгвокультурного типажу» [2, с. 75]. Так, початок існування ЛТ «одесит» можна умовно ототожнити із рескриптом імператриці Катерини II про заснування 27 травня 1794 року на місці Хаджибея нового портового міста Одеса.

Тенденції сучасного суспільства та зміна національного складу міста є причинами трансформації ЛТ «одесит». Якщо порівняти національний склад, то можна побачити, що в наш час частина єврейського населення значно зменшилась, а кількість українців, у порівнянні із XIX століттям збільшилась втричі [1]. Таким чином, необхідним є дослідження характеристик ЛТ «одесит» у сучасній свідомості носіїв мови для того, щоб виявити трансформацію цього лінгвокультурного типажу у XXI столітті.

З метою дослідження образного та аксіологічного компонентів ЛТ «одесит» був проведений експеримент, матеріалами якого стали результати анкетування. В анкетуванні брали участь як інформанти, які були корінними мешканцями Одеси, так і жителі інших міст України та країн пострадянського простору. Поділ інформантів на дві групи допоміг виявити диференційні та інтегральні особливості уявлень про ЛТ «одесит». Експериментальне дослідження складалося з асоціативного експерименту, написання інформантами коротких творів (топиків) на тему «Коли я думаю про одесита, я уявляю собі...» та інтерпрета-

ції псевдотавтологій типу «Одесит – це одесит». У нашому дослідженні брали участь інформанти віком від 16 до 84 років різної статі. Результати експериментального дослідження виявили такі найчастотніші асоціації: *море, єврей, гумор, Привоз, моряк, тільник, гроші, сміх, хитрий*.

При дослідженні **оцінних** характеристик ми порівнювали авто- та гетеростереотипи, тобто ставлення одесита до самого себе та ставлення інших до нього. Аналіз автостереотипів дозволяє стверджувати, що одесит позитивно, із гумором ставиться до життя й всіх його негараздів, пишається своїм містом та походженням, вважає себе цікавою й розумною людиною. Він хоче відрізнитися від інших, бути вільним та незалежним: *уже как отдельная раса; его узнают в любой точке земного шара; одессит...он везде и всегда одесит; у одеситов есть определенного рода «мышление», свой юмор, взгляд на вещи; говорят, что одессит – это национальность*. Одесит простий та привітний, але йому притаманні такі риси характеру, як хитрість, бажання заробити: *это человек с коммерческой жилкой, немного жуликоват*. Одесит усвідомлює свою балакучість, певну нахабність, некультурність: *не может не вставить свои пять копеек; лезет не в свое дело; не стесняется идти по городу в купальных трусах, вьетнамках, шортах, в других странах люди себе такого не позволяют*. Можна зробити висновок, що одесит позитивно ставиться до самого себе та інших одеситів, є веселим, відкритим, простим. Він самовпевнений, знає й не приховує свої негативні риси характеру, але й не намагається перебороти їх. Одесит не є колективістом, він сам по собі; він енергійний та спритний. Одесит цінує гумор, гроші, закоханий у своє місто, любить смачно поїсти, подорожувати, ходити в театри та ресторани, прагне розвиватися, відкритий для нових знань. Таким чином, виявлено, що риси образу бонвівана досі притаманні одеситам; одесити прагнуть у першу чергу задовольняти свої духовні потреби, хочуть розвиватися та подорожувати.

Дослідження гетеростереотипів, тобто відповідей інформантів, які є жителями інших міст України та пострадянського простору, виявило такі загальні риси одесита: оптиміст, який має почуття гумору; він любить пісні, жарти, анекдоти; яскрава особистість: *активный, энергичный, интересный, талантливый*; любить життя, любить жити красиво; брехун: *жулик; ведет свой маленький бизнес, иногда не совсем честным путем; его не обманешь, ведь при первой же возможности он обманет вас*; жадібний; хитрий: *полюбляет торговаться; может выкрутиться из любых ситуаций с помощью доли авантюризма*; гучний: *голосно говорит; базарный; любит немного поскандалить*; культурний; він розмовляє своєю мовою: *Таки да!, Ой, я вас умоляю!*

Результати нашого експерименту показали, що як у першій, так і у другій групі інформантів, переважали схожі ознаки характеру ЛТ «одесит»: оптимізм, почуття гумору, любов до життя, хитрість, енергійність і т. ін. Загалом, інформанти позитивно ставляться до одесита, незважаючи на такі риси характеру, як брехливість, хитрість, жадібність. Проте ЛТ «одесит» викликає більше не-

гативних асоціацій у жителів інших міст. На нашу думку, з одного боку, це пов'язано із поширенням стереотипних рис характеру одесита в художній літературі, а з іншого, у зв'язку із існуванням в кожній лінгвокультурі концепту «свій/чужий», який може підсвідомо формувати негативне ставлення до членів інших груп через незнайомість, чужорідність.

Відмінною рисою уявлень одеситів було їх бажання вирізнитися серед інших. Цікавим фактом ще є й те, що самі жителі Одеси визначають одесита, як некультурну людину, в той час, як представники інших міст зазначали, що одесит – людина культурна та вихована, проте вона голосно говорить і полюбить трохи посваритися.

Слід зазначити, що ставлення до одесита як до стереотипного образу, якому притаманні гумор, хитрість, жадібність залежить від віку. У нашому експерименті інформанти молодого покоління зауважували, що не пов'язують ці сталі стереотипні ознаки із образом сучасного одесита.

При дослідженні **образного компонента** ми спиралися на теорію семантичних прототипів Е. Рош [6]. Згідно з положеннями цієї теорії, в уяві існує найбільш репрезентативний конкретний образ, який об'єднує в собі типові образно-перцептивні ознаки. Ми не можемо прив'язати досліджуваній нами типаж до певного прототипу, але найяскравішими прототипними представниками ЛТ «одесит» є М. М. Жванецький, Р. Карцев, Б. Барський. Аналізуючи відповіді інформантів, ми виявили, що ЛТ «одесит» притаманні такі **прецедентні імена**: «Мішка» – герой пісні Л. Й. Утьосова «Одесит-Мішка», М. М. Жванецький – відомий письменник-сатирик, Дюк де Рішельє – перший градоначальник Одеси, Л. Й. Утьосов – відомий артист, співак, кіноактор, Остап Бендер – літературний персонаж, головний герой романів І. Ільфа та Є. Петрова «Дванадцять стільців» і «Золоте теля». Прецедентними місцями ЛТ «одесит» можна вважати одеське подвір'я, пляж, Привоз, відомі одеські вулиці.

Для створення паспорта ЛТ «одесит» ми використали алгоритм, запропонований О. О. Дмитрієвою [3, с. 87]. Розпочнемо опис із **зовнішності** представників ЛТ «одесит»: це чоловік, якого, за результатами нашого експерименту, інформанти уявляють переважно молодою людиною, але у відповідях було зазначено, що навіть із віком одесит *«не втрачає дух авантюризму»*, *«не старіє душею»*. Серед важливих рис зовнішності виділяємо вагу, зріст та статуру. В уявленні інформантів одесит виступає високою, здоровою, сильною, стрункою людиною. Окремою характеристикою зовнішності є засмага. Інформанти також вважають одесита красивою людиною. За кольором волосся одесит шатен або брюнет, волосся кучеряве; іноді волосся сиве. Одягається одесит яскраво, має гарний смак: *мужчина в хорошо шитом костюме и подходящей обуви*. Одяг цікавий, проте пристойний та вишуканий. Атрибутами зовнішності ЛТ «одесит» є тільник, сигарета, піджак, кашкет, окуляри, шарф, трубка, вусики, капелюх, тростина. Інформанти звертають увагу не лише на зорові характеристики, а й на ольфакторні (*от него вкусно пахнет*) та аудіальні (*голосно говорить*). За результатами опитування, ми бачимо, що у порівнянні з художніми

текстами, де одесит поставав як інтелігентна людина похилого віку в пенсне та білих черевиках, сучасні уявлення про зовнішність одесита суттєво відрізняються від них, але у будь-який час представники ЛТ «одесит» впадають у вічі, їх видно здалеку.

Велика кількість наведених прикметників актуалізує не опис зовнішності, а зосереджує увагу на внутрішніх характеристиках ЛТ «одесит». Стереотипні уявлення інформантів про риси **характеру** ЛТ «одесит» виражені прикметниками та іменниками. Для зручної обробки результатів ми розподілили відповіді інформантів на дві групи: відповіді одеситів та відповіді жителів інших міст. Слід ще раз зазначити, що кількість негативних асоціацій у представників другої групи більша (15% від усіх асоціацій). У коротких творах інформанти першої групи (одесити) звертають увагу на такі негативні риси характеру ЛТ «одесит»: *хитрий, манірний, подекуди жадібний, саркастичний, любить втручатися у справи інших*. При написанні коротких творів другою групою ознак з негативною конотацією також було більше, вони характеризувалися більшою різноманітністю: *хитрий, брехун, любить гроші, саркастичний, егоїст, шахрай, базарний, жадібний, скупий*. Найтипівішими позитивними рисами характеру одесита були такі: *має почуття гумору, веселий, розумний, оптимістичний, цікавий, активний, простий, підприємливий, культурний, незалежний, талановитий* і т. ін. За результатами асоціативного експерименту одесит є сангвініком.

Таким чином, ми дійшли до висновку, що ЛТ «одесит» загалом є позитивним лінгвокультурним типажем, проте викликає більше негативних асоціацій у жителів інших міст. На нашу думку, з одного боку це пов'язано із широким поширенням стереотипних рис характеру одесита в гумористичному дискурсі, а з іншого, у зв'язку із існуванням у кожній лінгвокультурі концепту «свій/чужий».

Походження або соціальний статус ЛТ теж має важливе значення при створенні його паспорта. Інформанти, які брали участь у нашому експерименті, не раз зазначали, що одесит пишається своїм містом і походженням. У зв'язку з тим, що Одеса мультинаціональне місто, одесит набув багатьох рис, притаманних різним національностям. Так, один з інформантів характеризує одесита як *людину, яка поєднує у собі жадібність єврея, цілеспрямованість американця, шарм французя та темперамент італійця*. Раніше кількість людей різних національностей, які проживали в Одесі, була достатньо великою. У зв'язку з цим в уявленнях представників цієї лінгвокультури одеситу часто надавалися характеристики єврея, одесит майже ототожнювався із ним, але в наш час кількість єврейського населення в Одесі стала значно меншою, хоча стереотип залишився. Описуючи соціальний статус, слід охарактеризувати одесита як людину, яка має багато зв'язків, її поважають та цінують. Одесит людина соціальна незалежно від віку.

Основне місце проживання – це перш за все місто Одеса. Справжній одесит любить і поважає Одесу, пишається нею. Якщо ж звернути увагу на житло, насамперед, інформанти виділяють одеське подвір'я. Це місце стало у певному

роді прецедентним. У ньому відбуваються події багатьох анекдотів, історій, пісень. Одесит найчастіше зображується як власник квартири, яка знаходиться у старенькому двоповерховому будинку. З кожним роком таких будинків стає все менше, їх замінюють нові багатоповерхівки, тому можна припустити, що ця ознака лінгвокультурного типажу перебуває у стані трансформації, а одеське подвір'я як прецедентне місце у майбутньому або зазнає трансформації, або взагалі зникне із системи уявлень цієї лінгвокультури. Іншими прецедентними місцями, за результатами нашого експерименту, можна вважати пляж, Привоз, такі відомі вулиці, як Приморський бульвар, Дерибасівська та ін.

Сфера діяльності визначає особливості комунікативної поведінки типажу. Одесита часто уявляють як продавцем, який за допомогою таких рис, як харизматичність, балакучість, активність може продати будь-що будь-кому: *продавець на Привозе, у которого вы купите любую безделушку, хотя она вам совсем не нужна*. Серед асоціацій, поданих інформантами, однією з найчастотніших виступає асоціація *Привоз*. Наявні також асоціації: *сьомий кілометр, гешефт, цимес*. При написанні творів інформанти не раз визначали одесита як людину організовану, таку, що має комерційну жилку. Одесити полюбляють торгуватися, і тому така сфера діяльності, як торгівля, є успішним тереном для їх діяльності. Ще одна популярна сфера діяльності пов'язана із морем. У нашому дослідженні одесит часто постає у ролі моряка. Інформанти звертають увагу на те, що одесит більше ледачий, ніж трудівник, і може вести своє справу нечесним шляхом: *ведет грязные «делишки»; часто ведет свой маленький бизнес, иногда не совсем честным путем; человека, который умеет хорошо зарабатывать, не напрягаясь*.

Опис **дозвілля** ЛТ вказує на ціннісну шкалу пріоритетів і спосіб його життя. Як ми вже зазначали, одесити є справжніми боніванами, вони люблять та вмійють відпочивати: *любить поїсти, выпити, смачна їжа, рыба, пиво* тощо. Одесити полюбляють гумор, пісні. Одеситу подобається бути поміж людьми: ходити до театру, ресторану, на прогулянки та подорожувати. Одесит любить читати книжки. Він любить жити красиво. Такі результати ще раз підтверджують той факт, що ЛТ «одесит» є носієм концепту «*savoir vivre*», тобто гедоністично ставиться до життя.

Сімейний стан фіксує ціннісні пріоритети лінгвокультурних типажів. У творах, написаних інформантами, вони характеризують одесита як людину сімейну, ту, яка піклується про своїх родичів, навіть якщо в неї на це бракує часу. Такі асоціації як, наприклад, *бабій*, є малочастотними, що може свідчити про високу цінність сімейних стосунків для ЛТ «одесит».

Мовлення ЛТ «одесит» характеризується наявністю «одеського койне», яке було сформовано в Одесі в середині XIX століття на базі російської мови, «внаслідок змішування говорів південного та північного наріч з російською літературною мовою, із субстратними й адстратними елементами української, ідиш, польської, грецької, італійської, французької, німецької та деяких інших мов» [5, с. 11]. Слідом за Є. М. Степановим, будемо виокремлювати чотири групи

мовних особливостей ЛТ «одесит», які були наявні у відповідях інформантів, піснях та анекдотах: **1. Фонетичні** (втрата проривного [т] у сполученні [шт]: *Шо я с этого буду иметь?*; артикуляційне зближення [ы] та [и]: *Доброе утро вам, Манечка, а ви все цветёте и пахнете!*; тенденції до використання епентетичного [й]: *Нет, вы только посмотрите на этого идиёта!* **2. Лексичні та словотвірні** ознаки у піснях представлені такими словами, як *блатной, фраер, шмаровоз, тухес, галантерейно, пришивартоватъся, бандерша, кумпол, шик, жаргон, фасон*. У сучасному мовленні одеситів вони майже не вживаються, а використовуються лише при написанні стилізованих пісень, оповідань і т. ін. **3. Фразеологічні** особливості: *Таки-да! Та шо вы такое говорите! Та вы шо! Ой, я вас умоляю! Шо я с этого буду иметь? Держать фасон*. **4. Граматичні** ознаки: 1) кореляції з *иметь*-конструкцією: *Имею ли я счастье?* 2) вживання граматичного значення чоловічого чи середнього роду замість жіночого: *Одно свиное отбивное!* 3) Речення із словом *или* у значенні «чи»: *Ах, Роза, или вы не будете моею?!*

Звернувши увагу на динаміку співвідношення різних мов, зазначимо, що вплив, таких мов, як ідиш, болгарська, французька став значно меншим, а вплив української мови збільшився.

Отже, розглянутий нами паспорт ЛТ «одесит» дає змогу зробити висновок, що одесит, це молодий, стрункий добре вдягнений високий чоловік, основними рисами характеру якого є почуття гумору, оптимізм, хитрість, активність, простота, жадібність, підприємливість. Одесит займає поважне становище в суспільстві, прагне інтелектуально і творчо розвиватися, поважає сімейні цінності, любить відпочивати, розважатися. Типовими професіями є підприємець, продавець, моряк. Для мовлення сучасного одесита використання «одеського койне» майже не характерне. Сфера його використання – гумористичний дискурс. Таким чином, сучасне представлення ЛТ «одесит» має низку диференційних та інтегральних ознак у порівнянні із стереотипними уявленнями про одесита. Диференційні ознаки пов'язані насамперед із зовнішністю та мовленням одесита. Такі ознаки, як характер, діяльність, любов до красивого життя та відпочинку, не зазнали суттєвих змін, тобто, навіть у XXI столітті ЛТ «одесит» є бонвіваном та яскравим носієм концепту «*savoir vivre*». З іншого боку, ми помітили, що ставлення до одесита як до стереотипного образу, якому притаманні гумор, хитрість, жадібність, використання «одеського койне» залежить від віку. У групі інформантів віком від 16 до 25 років наявність таких стереотипних реакцій є значно меншою. У зв'язку із цим ми можемо зробити припущення, що ЛТ «одесит» поступово втрачає свої стереотипні риси, набуває нових, і, можливо, у майбутньому цей типаж зазнає значних трансформацій.

Література

1. Вікіпедія – вільна енциклопедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_Одеси. – Населення Одеси.

2. Дмитриева О. А. Лингвокультурный типаж «французский буржуа» / О. А. Дмитриева // Аксиологическая лингвистика : лингвокультурные типажы : [сб. науч. тр.] / Под ред. В. И. Карасика. – Волгоград : Парадигма, 2005. – С. 74-88.
3. Карасик В. И. Лингвокультурный типаж : к определению понятия / В. И. Карасик, О. А. Дмитриева // Аксиологическая лингвистика : лингвокультурные типажы : [сб. науч. тр.] / Под ред. В. И. Карасика. – Волгоград : Парадигма, 2005. – С. 5-25.
4. Словник української мови : в 11 томах. Т.5 / Під ред. В. О. Винник, Л. А. Юрчук. – К. : Наукова думка, 1974. – 840 с.
5. Степанов Є. М. Російське мовлення Одеси : [монографія] / Є. М. Степанов. – Одеса : Астропринт, 2004. – 496 с.
6. Rosch E. Cognitive Representation of Semantic Categories / E. Rosch // Journal of Experimental Psychology. – 1975. – P. 192–233.

References

1. Wikipedia, the free encyclopedia. [Electronic source]. – Access mode: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Населення_Одеси. – Population of Odessa.
2. Dmitrieva O. A. Linguocultural prototype “French bourgeois” / O. A. Dmitrieva // Axiological linguistics: linguocultural prototypes: [collection of research papers] / Edited by V. I. Karasik. – Volgograd: Paradigm, 2005. – p. 74-88.
3. Karasik V. I. Linguocultural prototype: definition of term / V. I. Karasik, O. A. Dmitrieva // Axiological linguistics: linguocultural prototypes: [collection of research papers] / Edited by of V. I. Karasik. – Volgograd: Paradigm, 2005. – p. 5-25.
4. Ukrainian language dictionary: (11 volumes). Vol.5 / Edited by V. O. Vynnyk, L. A. Yurchuk. – K.: Scientific thought, 1974. – p. 840.
5. Stepanov Ye. M. Russian speech of Odessa: [monograghy] / Ye. M. Stepanov. – Odessa: Astroprint, 2004. – p. 496.
6. Rosch E. Cognitive Representation of Semantic Categories / E. Rosch // Journal of Experimental Psychology. – 1975. – P. 192–233.

Shevchuk L. V., Popovich N. V.

«YOU ARE AN ODESSA NATIVE ... AND IT MEANS...» (MODELLING OF LINGUOCULTURAL PROTOTYPE “AN ODESSA NATIVE”)

The article deals with the model of linguocultural prototype “Odessa native” and its conceptual attributes, appraisive and figurative characteristics as well. The author has analyzed the results of the association experiment and found out the definite differential and integral signs of auto- and heterostereotype of linguocultural prototype “Odessa native”. According to the algorithm proposed by O. O. Dmitrieva, it was defined the main parameters of linguocultural prototype “Odessa native” such as appearance, personality traits, social status, place of residence, scope of activity, leisure activity, marital status, style of speech. Moreover, the researcher has discovered that linguocultural prototype “Odessa native” has a tend to loss his stereotype characteristics in terms of linguistic world-image of modern youth.

Key words: modeling, linguocultural prototype, koine, auto- and heterostereotype, precedential names.